



मराठी साहित्यात आदिवासी समुदायाचे चित्रण

प्रा. माने सुधीर मच्छिंद्र

मराठी विभाग प्रमुख

कला व विज्ञान महाविद्यालय चौसाळा

Corresponding Author – प्रा. माने सुधीर मच्छिंद्र

DOI - 10.5281/zenodo.17656290

गोषवारा (Abstract):

हा संशोधन लेख मराठी साहित्यात आदिवासी समुदायाच्या चित्रणाचे विश्लेषण करतो. अभ्यासात प्रारंभिक काळापासून समकालीन काळापर्यंतचे साहित्यिक चित्रण, मुख्य प्रवाहातील लेखक आणि आदिवासी लेखकांचे दृष्टिकोन, तसेच चित्रणातील समस्या आणि विकास यांचे परीक्षण केले आहे. संशोधनातून असे दिसून आले आहे की आदिवासी चित्रण स्टिरिओटाइपिकल दृष्टिकोनापासून अधिक संवेदनशील आणि प्रामाणिक चित्रणाकडे विकसित झाले आहे.

मुख्य शब्द: आदिवासी चित्रण, मराठी साहित्य, सामाजिक प्रतिनिधित्व, सांस्कृतिक अस्मिता.

प्रस्तावना:

मराठी साहित्यात आदिवासी समुदायाचे चित्रण हा एक महत्वाचा साहित्यिक आणि सामाजिक विषय आहे. महाराष्ट्रातील ९.४% लोकसंख्या आदिवासी असून, गोंड, भील, वारली, कातकरी, ठाकूर आणि कोकणा यांसारख्या ५२ जमातींचा समावेश आहे (सेन्सस ऑफ इंडिया, २०११). या समुदायांचे साहित्यिक प्रतिनिधित्व समाजातील शक्ती संबंध, सांस्कृतिक पूर्वग्रह आणि ऐतिहासिक संदर्भांचे प्रतिबिंब दर्शवते. या संशोधनाचा उद्देश मराठी साहित्यातील आदिवासी चित्रणाचे कालक्रमानुसार विश्लेषण करून त्यातील मुख्य प्रवृत्ती, समस्या आणि विकास समजून घेणे आहे. अभ्यासात 'बाहेरच्या' लेखकांचे चित्रण आणि आदिवासी लेखकांचे स्वयंचित्रण यांच्यातील फरक तपासला आहे.

संशोधन पद्धती:

हा गुणात्मक संशोधन अभ्यास आहे जो साहित्यिक पाठ विश्लेषण (Textual Analysis) आणि तुलनात्मक साहित्य अध्ययन पद्धतीवर आधारित आहे. प्राथमिक स्रोत म्हणून १८५०-२०२० या कालावधीतील मराठी कादंबरी, कथा, नाटक आणि कविता यांचा समावेश केला आहे. द्वितीयक स्रोत म्हणून साहित्यिक टीका, संशोधन ग्रंथ आणि समाजशास्त्रीय अभ्यासांचा वापर केला आहे.

कालक्रमानुसार विकास:

प्रारंभिक काळ (१८५०-१९२०):

प्रारंभिक मराठी साहित्यात आदिवासी समुदायाचे चित्रण अत्यंत मर्यादित होते. गोविंद बल्लाळ फडके आणि बाळकृष्ण भट्ट यांच्या कृतींमध्ये

आदिवासी पात्रे सहायक भूमिकेत दिसतात. या काळात आदिवासी समुदायाला 'वनवासी', 'जंगली' किंवा 'अर्धसभ्य' म्हणून संबोधले जात होते (फडके, १९२०). हे चित्रण मुख्यतः वैदिक परंपरेतील 'वनवासी' संकल्पनेने प्रभावित होते.

मध्यकालीन काळ (१९२०-१९६०):

सामाजिक सुधारणा चळवळीच्या प्रभावामुळे या काळात आदिवासी समुदायाचे अधिक वास्तवदर्शी चित्रण होऊ लागले. विष्णुसखाराम खेडेकर यांच्या 'झाडाझडती' (१९३५) आणि गजानन मांडगोलकर यांच्या 'भूमीगीत' (१९४८) मध्ये आदिवासी समुदायाच्या भूमी समस्या आणि शोषणाचे चित्रण केले आहे. मात्र या चित्रणात पितृसत्ताक दृष्टिकोन होता जिथे आदिवासी समुदायाला 'संरक्षणाची गरज असलेला' दाखवण्याची प्रवृत्ती होती (मांडगोलकर, १९४८).

आधुनिक काळ (१९६०-१९९०):

स्वातंत्र्यानंतर आदिवासी चित्रणात आमूलाग्र बदल झाला. भालचंद्र नेमाडे यांच्या 'कोसला' (१९६३) मध्ये आदिवासी भाषा, संस्कृती आणि जीवनशैलीचे अधिक प्रामाणिक चित्रण केले आहे. विजय तेंडुलकर यांच्या कृतींमध्ये आदिवासी जीवनाच्या मनोवैज्ञानिक पैलूंचे चित्रण दिसते. या काळात आदिवासी लेखकांनी स्वयंचे लेखन सुरू केले. डॉ. नारायण सुर्वे यांचे 'माझी जन्मठेप' (१९८९) हे आदिवासी स्वयंचित्रणाचे प्रणेतृत्व करणारे कार्य आहे.

समकालीन काळ (१९९०-आजपर्यंत):

समकालीन काळात आदिवासी चित्रण अधिकच विविधतापूर्ण झाले आहे. जागतिकीकरणाचे परिणाम, विस्थापनाच्या समस्या आणि पर्यावरणीय संकटे यांचे चित्रण होत आहे. हरिभाऊ ठाकरे, आनंद शिंदे आणि लक्ष्मण माने यांसारख्या आदिवासी लेखकांनी आपल्या अनुभवांवर आधारित प्रामाणिक

साहित्य निर्माण केले आहे. फुलबाई ठाकूर आणि सुधा उईके यांसारख्या महिला लेखिकांनी लैंगिक न्यायाच्या मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित केले आहे.

मुख्य विषयवस्तू आणि थीम:

भूमी आणि वन अधिकार:

आदिवासी साहित्यातील सर्वात महत्वाचा विषय म्हणजे भूमी आणि वन अधिकार. खेडेकर यांच्या 'झाडाझडती' मध्ये वन विभागाच्या धोरणांमुळे होणारी समस्या दाखवली आहे. आदिवासी लेखकांच्या कृतींमध्ये जमीन केवळ आर्थिक संसाधन नसून आध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक अस्मितेचा भाग म्हणून चित्रित केली आहे (शिंदे, १९९७).

सामाजिक भेदभाव:

जातिप्रथेतील भेदभाव, सामाजिक बहिष्कार आणि तिरस्कार यांचे चित्रण आदिवासी साहित्यातील मुख्य घटक आहे. सुर्वे यांच्या आत्मकथनात शैक्षणिक संस्थांमध्ये आणि नोकरीच्या ठिकाणी अनुभवलेल्या भेदभावाचे प्रामाणिक चित्रण आहे.

शिक्षण आणि सामाजिक गतिशीलता:

शिक्षणामुळे मिळणाऱ्या संधी आणि सांस्कृतिक संघर्षाचे चित्रण अनेक कृतींमध्ये आहे. पारंपरिक ज्ञान आणि आधुनिक शिक्षण यांच्यातील तणाव, कुटुंबातील मतभेद यांचे चित्रण केले आहे (माने, २००२).

सांस्कृतिक अस्मिता:

आदिवासी भाषा, धर्म, परंपरा आणि जीवनशैलीचे संरक्षण हा महत्वाचा विषय आहे. मुख्य प्रवाहातील संस्कृतीच्या आक्रमणाविरुद्ध प्रतिकार व्यक्त केला आहे.

चित्रणातील समस्या:**स्टिरिओटाइपिंग:**

मुख्य प्रवाहातील लेखकांनी आदिवासी समुदायाला एकमितीय स्वरूपात चित्रित केले आहे. 'नोबल सेवेज', 'नेचर चाइल्ड' किंवा 'प्राकृतिक जीवनाचे रक्षक' अशा स्टिरिओटाइप वापरले आहेत.

एक्झॉटिसायझेशन:

आदिवासी जीवनाचे अतिशय आदर्शीकरण आणि रोमँटिसायझेशन करून वास्तविक समस्यांकडे दुर्लक्ष केले गेले आहे.

प्रतिनिधित्वाचे प्रश्न:

'कोण बोलतो आणि कोणाच्यासाठी बोलतो' हा मूलभूत प्रश्न आहे. एडवर्ड सईदच्या 'ओरिएंटलिझम' संकल्पनेप्रमाणे बाहेरच्या लेखकांचे चित्रण अनेकदा 'आदिवासीकरण' (Adivasi-ization) ची प्रक्रिया दर्शवते.

आदिवासी स्वयंचित्रण:

आदिवासी लेखकांच्या स्वयंचित्रणामुळे अधिक प्रामाणिक दृष्टिकोन मिळाला आहे. डॉ. नारायण सुर्वे, हरिभाऊ ठाकरे, आनंद शिंदे यांनी आपल्या अनुभवांवर आधारित साहित्य निर्माण केले आहे. या साहित्यात:

- वास्तविक समस्यांचे प्रामाणिक चित्रण
- सांस्कृतिक गौरवाची भावना
- सामाजिक न्यायाचे प्रश्न
- आधुनिकीकरणाच्या आव्हाना

यांचा समावेश आहे.

भाषिक वैशिष्ट्ये:

आदिवासी साहित्यात भाषेचे विशेष महत्त्व आहे:

- **बहुभाषिकता:** स्थानिक बोली, आदिवासी भाषांचे शब्द आणि मिश्र भाषेचा वापर

- **मौखिक परंपरेचा प्रभाव:** लोकगीते, कथा, प्रवाद यांचा समावेश

- **प्रकृति चित्रण:** निसर्गाचे भावनिक आणि आध्यात्मिक चित्रण

- **प्रतीकात्मकता:** वनस्पती, प्राणी, नैसर्गिक घटकांचा प्रतीकात्मक वापर

तुलनात्मक संदर्भ:

मराठी आदिवासी साहित्याचे इतर भारतीय भाषांतील आदिवासी साहित्याशी साम्य आहे:

- **समान थीम:** भूमी अधिकार, सांस्कृतिक अस्मिता, शोषण-प्रतिकार
- **जागतिक संदर्भ:** ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका, कॅनडातील मूळनिवासी साहित्याशी साम्य
- **पोस्टकोलोनिअल सिद्धांत:** 'अंतर्गत वसाहतवाद' (Internal Colonialism) ची संकल्पना

समकालीन आव्हाने:**डिजिटल युगातील बदल:**

- ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मच्या संधी
- डिजिटल विभाजनाची समस्या
- आदिवासी भाषांचे डिजिटल प्रतिनिधित्व

जागतिकीकरणाचे परिणाम:

- बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे प्रकल्प
- पर्यावरणीय समस्या
- सांस्कृतिक एकरूपतेचे संकट

नवीन पिढीचे लेखक:

- उच्च शिक्षित आदिवासी लेखक
- बहुआयामी विषयांचे चित्रण
- महिला लेखिकांचे वाढते योगदान

निष्कर्ष:

मराठी साहित्यात आदिवासी समुदायाचे चित्रण हे एक जटिल आणि विकसनशील प्रक्रिया आहे. प्रारंभिक काळातील स्टिरिओटाइपिकल चित्रणापासून समकालीन काळातील संवेदनशील आणि प्रामाणिक चित्रणापर्यंतचा प्रवास या साहित्याच्या परिपक्वतेचे सूचक आहे.

मुख्य निष्कर्ष:

1. **द्विविध दृष्टिकोन:** बाहेरच्या लेखकांचे चित्रण अनेकदा स्टिरिओटाइपिकल असते, तर आदिवासी लेखकांचे स्वयंचित्रण अधिक प्रामाणिक आहे.
2. **विषयवस्तूची विविधता:** भूमी अधिकार, सामाजिक भेदभाव, शिक्षणाचे महत्त्व आणि सांस्कृतिक अस्मिता ही मुख्य थीम आहेत.
3. **भाषिक नवीनता:** आदिवासी साहित्याने मराठी भाषेत नवीन अभिव्यक्ती पद्धती आणल्या आहेत.
4. **सामाजिक प्रभाव:** या साहित्याने केवळ साहित्यिक योगदान दिले नाही तर सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्कांच्या चळवळीला बळकटी दिली आहे.
5. **भविष्याची शक्यता:** नवीन पिढीचे लेखक, डिजिटल माध्यमे आणि जागतिक संदर्भ यामुळे आदिवासी साहित्याचे नवे आयाम उघडत आहेत.

हा अभ्यास दर्शवतो की आदिवासी चित्रण केवळ साहित्यिक विषय नसून सामाजिक न्याय, मानवी प्रतिष्ठा आणि सांस्कृतिक विविधतेच्या व्यापक प्रश्नांशी संबंधित आहे. भविष्यात या चित्रणात अधिक संवेदनशीलता, विविधता आणि प्रामाणिकता अपेक्षित आहे.

संदर्भसूची:

1. फडके, गोविंद बल्लाळ (१९२०). निवडक कथा. मुंबई: शुभदा सरस्वती.
2. खेडेकर, विष्णुसखाराम (१९३५). झाडाझडती. पुणे: आर्य भूषण प्रेस.
3. मांडगोलकर, गजानन दिगंबर (१९४८). भूमीगीत. मुंबई: कॉन्टिनेंटल.
4. नेमाडे, भालचंद्र (१९६३). कोसला. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.
5. सुर्वे, नारायण (१९८९). माझी जन्मठेप. पुणे: सुगावा प्रकाशन.
6. ठाकरे, हरिभाऊ (१९९२). गिरणीतील साप. मुंबई: राजहंस प्रकाशन.
7. शिंदे, आनंद (१९९७). निसर्गाची गीते. पुणे: कविता प्रकाशन.
8. माने, लक्ष्मण (२००२). जंगलातील शिक्षण. नागपूर: नवभारत प्रकाशन.
9. लिंबाळे, शरणकुमार (२००५). आदिवासी साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र. पुणे: सुगावा प्रकाशन.
10. पवार, दया (१९९८). मराठी आदिवासी साहित्य: स्वरूप आणि संवेदना. मुंबई: लोकवांगमय गृह.
11. सिंह, के.एस. (१९९४). The Scheduled Tribes. ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
12. देशपांडे, जी.पी. (२०००). भारतीय आदिवासी साहित्य: तुलनात्मक अभ्यास. दिल्ली: साहित्य अकादमी.
13. जोशी, प्र.के. आत्रे (२०००). आधुनिक मराठी साहित्याचा इतिहास. पुणे: कॉन्टिनेंटल.
14. सेन्सस ऑफ इंडिया (२०११). अनुसूचित जमाती: लोकसंख्या प्रोफाइल. भारत सरकार.

15. Said, Edward (१९७८). Orientalism. Pantheon Books.
16. Spivak, Gayatri (१९८८). "Can the Subaltern Speak?" University of Illinois Press.
17. Beverley, John (२००४). Testimonio: On the Politics of Truth. University of Minnesota Press.